

Семенчук С.О.

Здобувач кафедри Історії України  
Кам'янець-Подільського національного  
університету імені Івана Огієнка.  
Заступник директора Фінансово-  
економічного коледжу Хмельницького  
економічного університету.

## Сакральні пам'ятки в давньоруську добу лівобережної частини Середнього Подністров'я

Давньоукраїнська держава у східних слов'ян сформувалась наприкінці I тис. н.е. і була знищена ордами монголо-татар на чолі з ханом Батием у першій половині XIII ст. Упродовж усього періоду свого існування вона являла собою динамічну структуру, яка у своєму розвитку пройшла кілька етапів.

Київська Русь розвивалась у рамках загальних закономірностей історико-культурного процесу середньовічної Європи. У цьому процесі брали участь усі тогочасні народи [1, с. 428].

Землі Середнього Подністров'я IX – першої половини XIV ст. відігравали надзвичайно важливу роль в історії Південно-Західної Русі. З кінця IX ст. вони входили до складу Київської Русі, з середини XII ст. – до Галицького, а з 1199 р. – до об'єднаного Галицько-Волинського князівства. Лісостепова територія між Південним Бугом і Дністром виступає в давньоруському літописі під назвою «Пониззя». Перша літописна згадка про Пониззя відноситься до 1226 р. Основна територія Пониззя розташовувалась в гирлі лівих приток Дністра – річок Ушиці, Смотрича, Збруча і Серета. Північна межа Пониззя проходила приблизно по лінії Бар-Солобківці-Гусятин [2, с. 48].

Починаючи з середини XIX ст. неабиякий інтерес до цього питання виявляли вітчизняні та зарубіжні дослідники-історики, фольклористи, етнографи, археологи починаючи з середини XIX ст. Відтак, для дослідження світобачення та звичаїв слов'ян залучені майже всі писемні джерела, значною мірою враховано етнографічні матеріали. З цією метою використано дані археології: культові місця, святилища та інші речові пам'ятки, які уособлюють вірування народу, дозволяють пролити світло на безліч темних плям у світобаченні слов'ян,

з'ясувати конкретні уявлення про релігійні обряди та розкрити роль релігії в житті давнього суспільства.

В цьому повідомленні ми зосереджуємо увагу на язичницьких пам'ятках зазначеного періоду з території Середнього Подністров'я в історії України.

Поклоніння силам природи розповсюджувалося на всі слов'янські землі. Давні свідчення відносяться до VI ст. – окрім віри в єдиного бога-творця блискавок, слов'яни обожнювали ріки, німф та різноманітні інші божества, приносили їм жертви, та з допомогою цих жертв відбувалися гадання [3, с. 10].

Поклоніння деревам знайшло підтвердження у знахідках двох дубів із вбитими у них щелепами дикого кабана, які були підняті із Дніпра біля устя р. Десна [4, с. 31]. Один із цих дубів (після проведення радіовуглецевого аналізу) відноситься до часу 750-800 рр. Такі знахідки є рідкісним винятком. Археологічно досить важко визначити місця поклоніння природним об'єктам, хоча біля вшанованих дерев могли знаходитись і якісь споруди [3, с. 26].

Проблема життя та смерті турбувала людей ще задовго до виникнення християнства. Архаїчні суспільства не мали змоги об'єктивно пояснити такі складні анатомічні процеси як народження та смерть, тому виникали міфологічні системи, що відтворювали в свідомості первісних людей фантастичні картини існування людини після смерті. Крім того, давні літописи «Життя святих», «Повчання проти язичництва» та деякі інші писемні пам'ятки пройшли крізь призму християнського стандарту. Відділити язичницькі вірування від більш пізніх нововведень дуже складно. З іншого боку, більшість елементів християнського загробного культу у X-XII ст. були чужими не лише простим мирянам, а й представникам княжо-боярської верхівки та духовенству. Князя Володимира Святославича, його сина Ярослава Володимировича та багатьох інших східнослов'янських князів, як свідчить Начальний літопис, ховали з використанням язичницьких обрядів – виривали дошки зі стіни, везли тіло на санях, загортали небіжчика у килим тощо [5, с. 61].

Слов'янський культ богів передбачав окрему організацію жерців. Те, що вона існувала і в ряді випадків (у балтійських слов'ян) була достатньо розвинена, спеціалізована, відомо, але окремі деталі взагалі не зрозумілі [6, с. 170].

До епохи християнізації язичництво було універсальною системою, яка давала узагальнюючу картину світу і проникала у всі сфери людського буття. До цих сфер відносилась й ієрархія міфологічних істот – від пантеону найвищих богів до сонмів найнижчих духів [7, с. 43]. Язичництво охоплювало всю сферу духовної культури і значну частину матеріальної культури, суспільство було переконано у постійній присутності та безпосередній участі надприродних сил у всіх суспільних процесах [8, с. 52].

На думку російського дослідника Б. Грекова, прийняття християнської релігії свідчить про великі зрушення в царині ідеології київського суспільства. Язичницька релігія, створена в родовому устрої, не схожа на релігію класового суспільства. Така релігія не знає класів і не вимагає підкорення однієї людини іншій, не освячує перевагу однієї людини над іншою; класова релігія має інший характер [9, с. 572].

Закцентуємо увагу на відкритті язичницьких пам'яток зазначеного регіону. Починаючи з 1982 р. Прикарпатська експедиція Інституту археології РАН проводила цілеспрямовані дослідження слов'янських святилищ в Прикарпатті, що привело у 1984 р. до відкриття цілого культового комплексу на р. Збруч (лівої притоки Дністра) у межах Тернопільської області, в районі знахідки Збруцького ідола. Ця місцевість з середини ХІХ ст. до 1984 р. не вивчалась, і характер відомих тут городищ не був визначений. Прикарпатською експедицією було обстежено і частково розкопано три городища-святилища та прилеглі до них селища-городища: Богит, Звенигород та Говда, розташовані за 3-5 км одне від одного [3, с. 8]. На цих пам'ятках проводилась значна кількість археологічних досліджень, тому зупинимось лише на головних моментах, що визначають сакральний характер комплексу. На городищах, відсутні риси властиві звичайним житловим поселенням – немає слідів постійного заселення і характерного культурного шару. Площадки городищ-святилищ розташовані на крутих схилах високих пагорбів, вкриті камінням і материковими скелями що виступають на поверхню, і тому не придатні для повсякденного життя. В той самий час на Збруцьких городищах-святилищах сконцентровані всі ті особливості які багаторазово зустрічаються на культових пам'ятках і є характерними для них.

Крім розміщення у важко доступних місцях, це наявність священних джерел і колодязів, символічний захист майданчиків городищ, оточених валами і ровами, не пристосованими для оборони, але з охоронними функціями проти злих сил, які посилені принесиними тут жертвами та розпалюванням ритуального вогню. Відкриті на городищах об'єкти також підтверджують їх культове призначення і мають численні аналоги на інших святилищах, хоча більше ніде не відомо такої концентрації різних за значенням і конструкцією різних споруд [14, с. 220].

Археологічні дослідження на городищах Богит, Звенигород та Говда дали зовсім нові конкретні матеріали для з'ясування багатьох язичницьких обрядів та вірувань. Вони підтверджують і уточнюють дані письмових та етнографічних джерел і допомагають зрозуміти значну кількість попередніх археологічних знахідок.

Існує значна кількість вірувань та обрядів, які супроводжували слов'янина від народження до самої смерті. Дійства вимагали великої кількості культових місць і святилищ для молитов, жертвоприношень, гадань.

Каміння – одне із першоелементів Світу (разом із землею, водою, вогнем і повітрям). У народній традиції – це об'єкт поклоніння. З часом з каменю створювали скульптури, надаючи їм антропоморфних та зооморфних рис [15, с. 218-219].

Ідолів, як дерев'яних так і кам'яних, часто знаходять у воді. Зокрема, знайдено ідола в р. Збруч (яка слугувала у свій час кордоном між Росією та Австро-Угорщиною) нижче за течією від гори Соколихи і вище Дівич Поля, на землях с. Личківці, за 18 км від Гусятина (сьогодні районний центр Тернопільської області) [10, с. 23-63]. Один із авторів історичної літератури кінця XIX ст. Я. Головацький описує виявлення кам'яного стовпа Святовита поблизу с. Городниця в руслі р. Збруч [11, с. 223].

Збруч через велику сухість повітря обмілів, і прикордонники пильнували за місцевістю. Побачивши щось незвичайне поблизу урочища Бігла, вони наблизились до берега і розгледіли шапку, яка виступала з води. Коли ж спробували її витягти, виявилось, що шапка кам'яна і «одягнута» на кам'яну фігуру. Про це сповістили місцевого поміщика, який дав волів, щоб витягти

кам'яну статую. Робота виявилась не з легких – довелося впрягти троє пар волів. У всіх, хто був свідком цієї роботи, склалося таке враження, ніби стовп відламався від більшої брили, навіть дехто чув тріск. На думку очевидців, на дні залишилось ще кілька кам'яних плит, але швидка течія і глибина річки не давали змоги витягти решту. У письмовому звіті А. Кіркора, уривок з якого подає львівський релігієзнавець М. Бондарівський, є цікава деталь: коли статую витягли, «люд, який дуже громадився, зараз окрикнув, що то святий Іван» [12, с. 73-80].

Сприйняття місцевим населенням цієї культової пам'ятки дуже важливе, якщо не з етнографічної точки зору, то, принаймні, як свідчення побутової релігійності. У будь-якому разі, знайдена статуя пов'язувалась в уявленнях місцевого люду з релігійним образом Бога і з поняттям сакрального. Іван (ім'я християнського святого) могло вживатися вже як пізніша ідеологічна надбудова над поняттям «священного», привнесена християнством. Впадає у вічі насамперед те, що перше сприйняття статуї позитивне і священне. Народ не був упередженим щодо скульптурного зображення Бога (живописна ікона і кам'яна статуя рівнозначно визнавались священними предметами, пов'язаними зі сферою божественного). Лише через три роки, вірогідно, підбурені християнськими священиками, селяни погрожували Мечиславу Потоцькому, який хотів поставити кумира на Розбитій Могилі поблизу свого маєтку, що розтroachать «фігуру на шматки» [12, с. 73-80].

Докладний опис знайденої скульптури подав А. Кіркор на Археологічній виставці у Львові 1885 р., де виголосив доповідь «Про доісторичні пам'ятки Покуття і Східної Галичини». Певний час статуя перебувала в маєтку власника с. Личківці пана К. Заборовського, який подарував її М. Потоцькому, а той, віддав кумира до Краківського Археологічного музею. Так українська знахідка потрапила до польського музею. Нові дослідження місцевих Тернопільських археологів вказують на те, що статуя Святовита не була скинута в р. Збруч войовничими християнами, як це вважалося досі. Добра збереженість пам'ятки свідчить про те, що її сховали у водах ріки самі віруючі, адже на статуї немає

ніяких слідів пошкодження чи наруги, як це було з багатьма іншими язичницькими зображеннями Богів [13, с. 49].

На тлі того, що нам відомо про слов'янських ідолів як за реальними знахідками, так і за стародавніми описами, абсолютно винятковим виявляється Збруцький Род-Святовит, що оприявнює не зображення якого-небудь окремого божества, а дає цілу космогонічну систему, чітко сформовану до IX ст. Збруцький ідол, поєднує у собі архаїчні риси, що йдуть мало не в землеробський енеоліт (богиня-Мати) з новими елементами, породженими новим дружинним побутом (бог-воїн, вершник зі зброєю).

З приводу Збруцького ідола в літературі було висловлено чимало суперечливих і взаємовиняткових думок. Одні вважали його слов'янським, інші відносили до розряду тюркських кам'яних баб і підшукували йому аналогії аж до Тибету і Монголії. Одні датували IX ст. н.е., інші вирішували поглибити дату дуже точно – до першої половини I ст. до н.е. і пов'язати його з кельтами [16, с. 236].

Унікальною пам'яткою у Середньому Подністров'ї є Бушанський скельний храм, кам'яному рельєфу якого присвячено значну кількість наукової літератури [17, с. 103]. Її відкрив і описав професор Київського університету В. Антонович у 1883р. [18, с. 86].

Цікаво що Бушанський рельєф отримав різні хронологічні оцінки. Б. Рибаків, Т. Вагнер датують пам'ятку I-III ст. н. е., М. Алпатов відносив її до антського періоду VI-VIII ст., Н. Кондаков і К. Мельник – до IX-X ст., Н. Врангель визначив хронологію пам'ятки XII-XIII ст., О. Спіцин – середньовічною епохою, О. Формозов – не раніше XVI ст.

Немає єдності серед дослідників і щодо інтерпретації смислового змісту пам'ятки. Так, наприклад, Б. Рибаків, М. Брайчевський та інші вчені пов'язують зображення на рельєфі виключно зі слов'янською язичницькою міфологією; І. Винокур – з релігією давніх слов'ян, які у перші століття нашої ери увійшли в контакт з сарматськими племенами [19, с. 16].

Перші розвідкові археологічні дослідження на місці пам'ятки здійснив у 1961 р. В. Даниленко. При розчистці було виявлено кілька керамічних фрагментів

ліпної східнослов'янської кераміки VII-IX ст., а також пласкі кам'яні плити, які на думку дослідника, могли бути жертovníком. Крім того, зафіксовано й частину фундаментів кам'яних стін, які попередньо датовані В. Даниленком IX – початком X ст. На основі проведених розвідкових робіт дослідник зробив висновок про наявність у Буші решток давньослов'янського скельного язичницького храму VII-X ст. Храм, на його думку, був перекритий дерев'яним дво-або чотирихилим дахом із готовим покриттям [20, с. 122-123].

Широкі стаціонарні дослідження, в 1985-1987 рр. під керівництвом І. Винокура, дозволили повністю розкрити весь обсяг скельних приміщень і з'ясувати початок функціонування та еволюцію комплексу від II-V ст. Перший (найдавніший) період використання скельних приміщень засвідчує пізньочерняхівська (гончарна і ліпна) кераміка кінця IV – початку V ст. Це було культове місце серед скель просто неба. Не заперечним є факт функціонування скельного комплексу в V-VIII ст., що фіксується керамікою празько-корчацької і райковецької культур. Уламки ранньосередньовічної слов'янської кераміки знайдено в основі плескатих кам'яних плит, під шаром спаленини із пізньосередньовічною керамікою. У давньоруський час храм був перекритий дерев'яним дахом. У період пізнього середньовіччя (XIV-XVII ст.) скельні приміщення були обжиті ченцями-пустельниками, про що свідчать написи латинською та польською мовами [14, с. 224-226]. Приміщення скельного комплексу загинули в пожежі у середині XVII ст. [21, с. 131].

Значну археологічну інформацію містять розвідкові розкопки давньоукраїнського городища біля с. Іванківці Городоцького району, здійснені у 1987 р. археологічною експедицією Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом В. Якубовського. Вказане городище знаходиться у мальовничій лісовій місцевості, за 4,5 км на південний схід від с. Іванківці. Займає територію площею близько 4 га. Належить до укріплень багатодольного типу. На розкопаній території центральної укріпленої площадки, ближче до внутрішнього схилу вала, виявлено кам'яну хрестовидну фігуру. Вона зафіксована у лежачому положенні на лінії горизонту кам'яної вимостки. Фігура має розмір 2,5x1,8 м, орієнтована за сторонами світу і являє собою п'ять прямокутних у перерізі каменів (товщина 0,6

м), які припасовані один до одного. Південний кінець горизонтального перехрестя фігури складає дрібне каміння. Таким же каменем закладено стикову, центральну частину перехрестя. Серед підйомного матеріалу увагу привертають рештки людської щелепи, виявлені із східної сторони фігури. Дослідник В. Якубовський припускає що це був релігійний центр, щось на зразок монастиря, в якому проводили лікування. На це вказує урочище Дівиче поле, виявлене з південно-західної сторони городища, про це засвідчує досліджена хрестовина фігура, про це стверджують, власне, і природні джерела, взяті під захист фортечних стін [22, с. 64-68].

Таким чином, IX-X століття були рубіжними в історії язичницької культури більшості слов'янських народів. У цей час остаточно встановлюється централізована феодальна державність, яка супроводжувалась заміною офіційної ідеології: поганство як продукт первісного суспільства скасовується, на зміну йому приходять християнство. Разом із традиційними віруваннями та культом спростуванню підлягали й зображення поганських богів. Церква послідовно винищувала всі осередки й атрибутику давніх релігійних вірувань. Закінчення існування культу богів у великих містах був коротким і фатальним. Але на периферії, у віддалених від місцевих християнських митрополій землях, язичництво ще довго зберігало свої традиції.

#### Список використаних джерел та літератури:

1. Археологія України: Курс лекцій : навч. посібник / [Л. Залізняк, О. Моця, В. Зубар та ін.] ; за ред. Л. Залізняка. – К. : Либідь, 2005. – 504 с.
2. Гуменюк С. Як складалася територія Поділля / С. Гуменюк // Подільська історико-краєзнавча конференція : тези доп. – Хмельницький, 1965. – С. 48-51.
3. Русанова И. Языческие святилища древних славян / И. Русанова, Б. Тимощук ; под. ред. С. Плетнёвой. – [2-е изд., испр.]. – М. : Издательство “Ладога-100”, 2007. – 304 с.
4. Ивакин Г. Священный дуб языческих славян / Г. Ивакин // Советская этнография. – 1979. – № 2. – С. 31-47.



5. Козлов М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ / М. Козлов // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С. 61-73.
6. Топоров В. Боги древних славян / В. Топоров // Очерки культуры славян. – М. : Индрик, 1996. – С. 170-171.
7. Карпов А. Язычество, христианство, двоеверие: религиозная жизнь Древней Руси в IX–XI веках / А. Карпов. – СПб. : Алетейя, 2008. – 186 с.
8. Толстой Н. Христианизация как фактор усложнения структуры древнеславянской духовной культуры / Н. Толстой // Введение христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси. М., 1987. – С. 48-52.
9. Греков Б. Киевская Русь / Б. Греков. – М. : АСТ, 2004. – 671 с.
10. Головацкий Я. Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине / Я. Головацкий // Труды I Археологического съезда в Москве 1869 г. – М. : Синодальная Типография, 1871. – С. 219-242.
11. Бандрівський М. Сварожі лики / М. Бандрівський. – Львів, 1992. – 104 с.
12. Тимощук Б. Язичницькі святилища Галицької Русі / Б. Тимощук // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян : [до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»] : матеріали наук. конф., 8-9 жовт. 1998 р. – Львів, 1998. – С. 49.
13. Михайлина Л. Слов'яни VIII-X ст. між Дніпром і Карпатами. / Л. Михайлина. – Київ: Інститут археології НАН України. 2007. – 300 с.
14. Войнович В. Українська міфологія / В. Войнович. – К.: Либідь, 2005. – 664 с.
- 16 Рыбаков Б. Язычество Древней Руси / Б. Рыбаков. – М. : Наука, 1988. – 784 с.
17. Формозов А. О наскальном рельефе близ с. Буша в Подестровье / А. Формозов // Советская археология. – 1968. – № 2. – С. 103-110.
18. Антонович В. О скальных пещерах на берегу Днестра в Подольской губернии / В. Антонович // Труды VI археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. I. – С. 86-102.
19. Винокур І. Історія та культура черняхівських племен / І. Винокур. – Київ : Наукова думка, 1972. – 180 с.

20. Винокур І. Дослідження Бушанського скельного комплексу / І. Винокур // Археологія. – 1994. – № 3. – С. 122-135.
21. Винокур І. Монументальна скульптура слов'ян / І. Винокур, Р. Забашта // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 65-77.
22. Якубовський В. Розвідкові дослідження у Городку та Іванківцях / В. Якубовський // Городоччина: минуле й сучасність у контексті історії Поділля. Науковий збірник. – Городок: БМ, 1994. – С. 64-68.